МЕНТАЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНИХ ЕПОХ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Е. В. Піщевська
канд. історичних наук, доцент кафедри практичної психології та ментального здоров'я ФПСР ОНУ імені І. І. Мечникова

Проблема ментальності історичних епох посідає важливе місце в сучасному гуманітарному знанні, оскільки дає змогу глибше осмислити не лише зовнішні події історичного процесу, а й внутрішні смислові структури, що визначали спосіб мислення, сприйняття світу, поведінкові моделі та ціннісні орієнтації людей певного часу. Звернення до категорії ментальності розширює межі традиційної політичної та соціальної історії, акцентуючи увагу на історично змінних формах колективної свідомості, символічних уявленнях, емоційних реакціях і повсякденних практиках [1, 3, 4].

Історіографія проблеми ментальності пов'язана насамперед із розвитком французької історичної школи «Анналів», представники якої запропонували нове бачення історичного процесу. Саме в межах цього напряму було зміщено дослідницький акцент із вивчення окремих подій та політичних фактів на аналіз тривалих структур історичного життя, форм колективного досвіду та духовного світу людини минулого. Важливий внесок у формування проблематики ментальності зробили М. Блок і Л. Февр, які розглядали історію як багатовимірний процес, у якому соціальні, культурні, психологічні та символічні чинники є не менш значущими, ніж політичні чи економічні. У подальшому ця дослідницька перспектива була розвинена в працях Ж. Ле Гоффа, Ф. Броделя, Ж. Дюбі та інших істориків, які сприяли утвердженню історії ментальностей як самостійного напряму історичного пізнання [2].

У межах історіографічного розвитку поняття «ментальність» набуло різних інтерпретацій. У широкому значенні воно розуміється як сукупність стійких способів мислення, уявлень, цінностей, почуттів та поведінкових установок, притаманних певній соціальній спільноті або історичній добі. На відміну від ідеології, яка має більш раціоналізований і концептуально оформлений характер, ментальність охоплює глибинні, часто неусвідомлені пласти колективної свідомості. Саме тому її вивчення потребує міждисциплінарного підходу, поєднання історичного, філософського, культурологічного, психологічного та антропологічного інструментарію.

Саме тому її вивчення потребує міждисциплінарного підходу, поєднання історичного, філософського, культурологічного, психологічного та антропологічного інструментарію.

Водночас багатозначність цього поняття зумовила появу різних дослідницьких підходів до його трактування. В одних працях ментальність розглядається як історично сформований спосіб світосприйняття, що визначає характер ставлення людини до природи, суспільства, влади, релігії, праці та самої себе. В інших — як певна система колективних уявлень, символів і стереотипів, що функціонує у межах конкретної культурної традиції та відтворюється в соціальній практиці, мові, ритуалах, звичаях і формах повсякденного життя. Така варіативність інтерпретацій свідчить про складність самого феномена ментальності, який не може бути зведений лише до сфери ідей або лише до психічних станів, а постає комплексною характеристикою духовного буття історичної спільноти [7].

Особливістю ментальності є її відносна тривалість і стійкість у часі. На відміну від окремих політичних доктрин чи інтелектуальних течій, які можуть швидко змінюватися під впливом історичних подій, ментальні структури трансформуються значно повільніше. Вони закріплюються в колективному досвіді поколінь, передаються через виховання, традицію, релігійну практику, мову, культурні норми та соціальні інститути. Саме тому вивчення ментальності дає змогу історикові проникнути в глибинні шари історичної реальності, виявити те, що залишається поза межами подієвого опису, але суттєво впливає на логіку суспільного розвитку.

З огляду на це, у сучасній історіографії ментальність дедалі частіше розглядається як важливий інструмент реконструкції внутрішнього світу людини минулого. Йдеться не лише про фіксацію того, що люди робили в певну епоху, а й про з’ясування того, як вони сприймали навколишній світ, якими смислами наділяли власне існування, чого боялися, у що вірили, на що сподівалися та як інтерпретували межові ситуації життя — народження, хворобу, смерть, війну, працю, свято, владу чи гріх. Саме в цьому аспекті історія ментальностей наближається до історичної антропології, оскільки її предметом стає людина як носій історично змінного способу мислення і переживання дійсності [4].

Не менш важливою є проблема співвідношення ментальності з іншими суміжними поняттями. У науковому дискурсі вона часто співвідноситься з категоріями «картина світу», «колективна свідомість», «суспільна психологія», «культурний код», «ціннісні

орієнтації», однак не ототожнюється з ними повністю. Картина світу відображає насамперед цілісну систему уявлень про буття, тоді як ментальність включає також емоційні, поведінкові й підсвідомі аспекти. Колективна свідомість акцентує увагу на соціально поділюваних уявленнях, але ментальність є ширшою, оскільки охоплює не лише усвідомлені переконання, а й глибинні психологічні налаштування, які часто не рефлексуються носіями культури. Саме ця багатошаровість робить категорію ментальності особливо продуктивною для аналізу історичних епох.

У межах історіографії важливо й те, що поняття ментальності дало змогу переорієнтувати дослідницьку оптику з вивчення видатних постатей, державних інституцій і політичних подій на повсякденне життя широких соціальних груп. Завдяки цьому предметом наукового аналізу стали такі феномени, як колективні страхи, релігійні уявлення, ставлення до тіла, часу, простору, природи, сім'ї, смерті, праці та святкової культури. Усе це дозволило суттєво розширити межі історичного знання та показати, що кожна історична епоха має не лише свої соціально-економічні чи політичні характеристики, а й власний тип мислення, чуттєвості та символічного освоєння реальності [8].

У цьому контексті особливого значення набуває вивчення ментальності історичних епох як способу виявлення специфіки духовної атмосфери певного часу. Античність, Середньовіччя, Ренесанс, доба Просвітництва, модерн і постмодерн репрезентують не лише послідовні етапи історичного розвитку, а й різні моделі бачення людини та світу. Кожна епоха формує особливий спосіб інтерпретації дійсності, власну систему символів, норм і цінностей, що визначають межі допустимого, можливого й бажаного. Через це дослідження ментальності дає змогу глибше зрозуміти внутрішню логіку культурно-історичних змін і виявити ті глибинні смислові механізми, які лежать в основі суспільних трансформацій.

Отже, історіографічне осмислення поняття «ментальність» засвідчує його високу евристичну цінність для гуманітарного знання. Воно відкриває можливість досліджувати історію не лише як сукупність подій, а як процес формування специфічних способів мислення, переживання й освоєння світу. Саме тому звернення до проблеми ментальності історичних епох є важливим методологічним кроком у напрямі поглибленого розуміння минулого, реконструкції духовного досвіду людських спільнот і виявлення ціннісно-смислових основ історичного розвитку.

Історіографія проблеми демонструє, що інтерес до ментальності посилювався в ті періоди, коли гуманітаристика прагнула подолати вузький описовий підхід до історії. Дослідники дедалі більше звертали увагу на повсякденність, на символічні форми культури, на колективні страхи, вірування, уявлення про час, смерть, працю, владу, святість, тіло та природу. Такий підхід дозволив перейти від реконструкції історичних фактів до аналізу внутрішнього світу людини певної епохи. Відтак предметом історичного дослідження стали не лише події, а й способи їх переживання та осмислення.

Висновки. Отже, історіографія проблеми ментальності історичних епох свідчить про поступове утвердження антропоцентричного бачення історії, у межах якого центр дослідницької уваги зміщується до людини, її способів мислення, уявлень, емоцій і повсякденних практик. Категорія ментальності дає змогу реконструювати глибинні смислові структури історичного розвитку та розглядати кожну епоху як специфічний тип світосприйняття. Незважаючи на дискусійність понятійного апарату, дослідження ментальності зберігає значний науковий потенціал, оскільки дозволяє поєднати соціальну, культурну, інтелектуальну й психологічну історію в цілісному аналізі минулого. Перспективним напрямом подальших досліджень є уточнення методологічних засад вивчення ментальності та поглиблення аналізу її проявів у різні історичні періоди.

Література

1. Айтов С. Ш. Новітні історично-антропологічні студії як сучасна філософія історії // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2020. Т. 29, № 2. С. 25–32. DOI: 10.15421/272018.

2. Айтов С. Ш. Понятійний апарат і методи історичної антропології як сучасної філософії історії // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2020. Т. 29, № 1. С. 3–10. DOI: 10.15421/272001.

3. Айтов С. Ш. Соціально-культурні чинники виникнення і становлення історичної антропології як сучасної філософії історії // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2021. Т. 30, № 1. С. 32–39. DOI: 10.15421/272103.

4. Айтов С. Ш. Система історично-антропологічних дисциплін у гуманітарному горизонті сучасної філософії історії // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2025. Т. 34, № 1. С. 14–22. DOI: 10.15421/272502.

5. Гордієнко В. В., Гордієнко Г. М. Історія повсякденності як

дискурс і дослідницька програма в сучасному українському історієписанні // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2024. Т. 35 (74), № 1. С. 190–195. DOI: 10.32782/2663-5984.2024/1.27.

6. Дворкін І. В., Харченко А. В. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Сучасні напрями історичних досліджень» [Електронний ресурс] : для аспірантів спеціальності 032 «Історія та археологія». Харків, 2022. 50 с.

7. Перепелюк О. М. Україна: історія, культура, ментальність : навч. посіб. Умань : Візаві, 2021. 157 с.

8. Романюк І. М. Теорія та методологія історії : метод. рекомендації до практ. занять для здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії. Вінниця, 2020. 29 с.

9. Andrews N., Ferris K., Kufakurinani U. Writing Histories of Everyday Life in Authoritarian Regimes, from Europe to the Global South // The Historical Journal. 2025. P. 1–24. DOI: 10.1017/S0018246X25101015.

10. Bhattacharyya D., Güttler N., Kaufmann L., Larkin B. “Forms of Mixing”: Contemporary History and Sociocultural Anthropology. A Conversation with Debjani Bhattacharyya and Brian Larkin // Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History. 2025. Vol. 21 (2024/2025). P. 139–154. DOI: 10.14765/zzf.dok-2867.

11. Cummins S. T., Pahl K. M. Feeling the Rules: Historical and Contemporary Perspectives on Emotional Norms and Social Distinction // Social Science History. 2024. Vol. 48, Special Issue 4. P. 603–619. DOI: 10.1017/ssh.2024.39.

12. Domańska E. Revisiting Montaillou // History and Theory. 2025. Vol. 64, № 1. P. 3–23. DOI: 10.1111/hith.12372.

13. Lane J. F. History // Rancière’s Counter-Sociology. Cham : Palgrave Macmillan, 2024. P. 111–151. DOI: 10.1007/978-3-031-59880-7_4.